

Schakels tussen abdij en stad, //De stadshoven van de norbertijner abdijen in de Nederlanden (ca. 1250 – ca. 1600)

1. Afbakening van het onderwerp en gebruikte terminologie

Alhoewel enkele norbertijner abdijen binnen de muren van een stad waren gelegen, zoals de O.L.V.-abdij te Middelburg, en andere abdijen in de directe omgeving van een stad, zoals Park bij Leuven, waren de meeste norbertijner vestigingen toch op het platteland te vinden. De norbertijnen hadden bovendien vooral hier hun belangen. Op de eerste plaats hun veelal enorme grondbezit, tot soms enkele duizenden hectares, deels georganiseerd in uithoven, maar daarnaast ook hun tienden en patronaatsrechten. Algemeen worden de norbertijner abdijen dan ook beschouwd als producten van een agrarische samenleving, en hun karakter wordt meestal gekenschetst als ruraal¹. Dit neemt echter niet weg dat er zich in de loop der eeuwen allerlei contacten tussen deze instellingen en de steden ontwikkelden, zeker in de Nederlanden, waar het urbanisatieproces in de late Middeleeuwen onstuimig verliep. In die contacten werd een belangrijke rol vervuld door de steunpunten van de abdijen in de stad: de stadshoven². Als zodanig vormden deze eeuwenlang een schakel tussen de norbertijner abdijen, die hoofdzakelijk op het platteland waren gelegen, en de steden.

Ondanks hun — vermoedelijk — niet onbelangrijke functie zijn de norbertijner stadshoven historiografisch in dubbel opzicht onderbelicht gebleven. Ten eerste vergeleken met de norbertijner uithoven. Deze hebben zich, niet onbegrijpelijk gezien hun grote belang, wèl in een vrij

¹ Cfr. bijvoorbeeld de beschrijving in een recent handboek als D.E.H. DE BOER e.a., *Middeleeuwen* (Groningen, 1995) pp. 177, 221-222 en 336-337.

² Eerder schreef ik over dit onderwerp naar aanleiding van een lezing voor de studiedag van de werkgroep Norbertijnse Geschiedenis in de Nederlanden. De tekst van deze lezing is verschenen in een "grijze" publicatie, uitgegeven door S. van der Perre (1995). Graag bedank ik L.C. van Dyck (Abdij van Tongerlo), P.H.D. Leupen (Universiteit van Amsterdam) en vooral J.A. Mol (Fryske Akademy) voor hun commentaar en aanvullingen op eerdere versies.

grote aandacht mogen verheugen³. Ten tweede vergeleken met de cisterciënzer stadshoven, en dan met name die in Duitsland. Hiernaar wordt immers al wel geruime tijd onderzoek verricht, dat geresulteerd heeft in artikelen over afzonderlijke stadshoven, maar ook in syntheses over de rol van stadshoven in het functioneren van de abdijen en hun rol in de contacten tussen abdijs en stad⁴. Zulke studies ontbreken haast geheel voor de norbertijner stadshoven in de Nederlanden, wat een lacune vormt in de Premonstratenzer geschiedschrijving.

Er is dus voldoende aanleiding om dit onderwerp onder de loupe te nemen: bij wijze van inleiding en ook om een voorzet tot nader onderzoek te geven. Hierbij zullen we ons toespitsen op de Nederlanden, en meer specifiek op de (mannen-)abdijen van de Brabantse circarie, al zal ook getracht worden af en toe op basis van de literatuur vergelijkingen te trekken met abdijen uit de circarieën van Friesland, Vlaanderen en Floreffe. Allereerst zullen we hier inventariseren welke functies de stadshoven vervulden en welk belang zij voor de abdijen hadden. Dit voor de periode vanaf hun eerste verschijnen in de bronnen, zo rond het midden van de 13de eeuw, tot aan de tijd van Reformatie en Opstand, die zeker in de noordelijke Nederlanden een sterke breuk betekende. Tevens zullen we onderzoeken in welke mate deze functies tijdens de betreffende periode aan verandering onderhevig waren, mede in het licht van de veranderingen in de verhouding tussen de norbertijner abdijen en de steden.

Lang niet alle huizen die door de norbertijnen in de steden werden bezeten, vallen te beschouwen als stadshof. Elke abdijs beschikte in de late Middeleeuwen wel over enkele huizen binnen de muren van een stad. De abdijen hebben immers op grote schaal huizen en hofsteden

³ Cfr. voor de Nederlanden bijvoorbeeld J.A. MOL, *Grootgrondbezit van Friese kloosters in de Middeleeuwen*. Scriptie VU Amsterdam (1979), met name pp. 23-30 en 96-103, G.M. VAN DER VELDEN, *De voormalige uithoven van de Abdijs van Berne*, in: *Analecta Praemonstratensia* 64 (1988) pp. 231-257, B.J.P. VAN BAVEL, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdijs Mariënweerd, 1129-1592* (Hilversum, 1993) pp. 227-228, 242-264 en 289-311, of P.J.V. DEKKERS, *Hoe de abdijs van Averbode haar grootste domein, Sterksel, verwierf en bestendigde (12de-13de eeuw)*, in: *Analecta Praemonstratensia* 72 (1996) pp. 80-108.

⁴ Cfr. bijvoorbeeld R. SCHNEIDER, *Stadthöfe der Zisterzienser: zu ihrer Funktion und Bedeutung*, in: *Zisterzienser-Studien* 4 (1979) pp. 11-28, en W. SCHICH, *Die Wirtschaftstätigkeit der Zisterzienser im Mittelalter: Handel und Gewerbe*, in: *Die Zisterzienser. Ordensleben zwischen Ideal und Wirklichkeit* (Köln, 1980) pp. 217-236, met name pp. 224-230.

(erven, *domistadia* of *areae*) in de steden verworven om daaruit pacht- of tijsinsinkomsten te trekken⁵. Deze huizen, soms wel enkele tientallen per abdij, werden vaak direct aan de verkoper in tijsn of erfpacht gegeven⁶. Hierbij ging het dus om investeringen gericht op economisch profijt, zonder de bedoeling of de mogelijkheid om de betreffende huizen zelf te gebruiken. In dergelijke gevallen is de benaming stadshof niet op zijn plaats, want deze term is slechts van toepassing op huizen die in eigen gebruik bleven en een directe functie vervulden ten behoeve van activiteiten door een abdij in de stad ontplooid.

De huizen die onder deze definitie vallen, worden in de contemporaine bronnen met verschillende termen aangeduid. In de 15de/16de-eeuwse bronnen van de abdijen Averbode, Berne en Ninove komen zij doorgaans voor als *hospicium* of *herberghe*⁷, welke benaming vooral betrekking lijkt te hebben op hun functie als verblijf- en overnachtingsplaats. Dit blijkt ook uit de benamingen voor het personeelslid dat hier permanent verbleef om het huis op orde te houden: de *hospes* oftewel *herbergier*. Ook de term *mansio* uit 1292 lijkt vooral betrekking te hebben op de rol als overnachtingsplaats. Daarnaast komen we in de norbertijner archieven een enkele maal de term *conciergerij* tegen, zoals in een stuk uit 1478 betreffende het stadshof van Tongerlo in 's-Hertogenbosch⁸. Over het algemeen komen we in de stukken betreffende stadshoven echter vooral de neutrale termen *domus* of *huys* tegen.

De termen refuge of refugiehuis, waarvoor moderne studies met betrekking tot Premonstratenzer abdijen een voorkeur lijken te hebben, vallen in de bronnen niet eerder aan te treffen dan eind-16de eeuw en

⁵ Overigens werd deze aankoopwoede in de loop van de late Middeleeuwen steeds meer aan banden gelegd door beperkende maatregelen van de wereldlijke overheden. Cfr. ook hieronder paragraaf V.

⁶ Dit geldt bijvoorbeeld voor haast alle huizen genoemd in C.L. SPILLEMAECKERS, *Het bezit van de abdij van Grimbergen in Brussel tijdens de late middeleeuwen*, in: *Eigen schoen en de Brabander* 63 (1980) pp. 411-414.

⁷ T.J. GERITS, *Het refugiehuis van Averbode te Maastricht*, in: *De Maasgouw* 84 (1965) kolommen 33-42, aldaar kolom 33 en E. SOENS, *De "herberg" der abdij Ninove te Gent*, in: *Bulletijn der maatschappij van geschied- en oudheidkunde te Gent* 18 (1910) pp. 150-184, aldaar p. 150. Voor de benamingen gebruikt voor het Bernse huis in 's-Hertogenbosch, cfr. H. VAN BAVEL, *Regestenboek van het archief van de Abdij van Berne*, deel II (Heeswijk, 1990) nrs. 539 (1408 maart 3), 540 (1408 maart 15) en 592 (1419 januari 7): in *hospitio sive domo habitationis*, in *hospitio*, en *hospitium*.

⁸ H. HEIJMAN, *De Norbertijnen te 's-Hertogenbosch*, in: *Berne* 31 (1978) pp. 57-63 (eerder verschenen in *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbosche courant* 10 mei 1928).

dan nog slechts in enkele gevallen. Een voorbeeld van zo'n uitzonderingsgeval is een vermelding uit 1583, toen de abt van Veurne met enkele kanunniken zijn intrek nam *in zijn huys van refugie*⁹. Dat deze term juist toen in zwang raakte, lijkt het gevolg te zijn van de godsdiensttroebelen, waardoor de functie van vluchtoord sterk naar voren trad, zoals hieronder nader zal blijken. Buiten deze periode, en zeker vóór het einde van de 16de eeuw, wordt de term refugiehuis echter zelden in de bronnen gebruikt. Ook voor wetenschappelijke studie lijkt het beter een meer algemene term te gebruiken die ruimte laat voor de veelheid aan functies die een dergelijk huis kon vervullen. Vandaar dat hier gekozen is voor de benaming stadshof, welke term (of het Duitse equivalent *Stadthof*) ook door de onderzoekers van de cisterciënzer geschiedenis bij voorkeur wordt gebruikt. Deze benaming is meer geschikt dan de slechts op één enkele functie toegespitste term refugiehuis.

2. Aantallen norbertijner stadshoven

Binnen de definitie die we hier zullen aanhouden, lijken de norbertijner abdijen in de Nederlanden in de hier beschouwde periode elk over gemiddeld ongeveer vijf stadshoven te hebben beschikt. Het ging hierbij dus niet bepaald om een uitzonderlijk fenomeen. Het aantal stadshoven kon echter sterk uiteenlopen van abdij tot abdij. Hierbij was de grootte van de abdij een factor, maar ook de situering van de abdij. De enkele norbertijner abdijen die in de stad waren gevestigd, zoals St.-Michiels in Antwerpen of de O.L.V.-abdij in Middelburg, zullen minder behoefte aan stadshoven elders hebben gehad. Daarnaast waren er ook duidelijke regionale verschillen. Zo is het opvallend dat de Groningse en Friese kloosters nauwelijks of geen stadshoven lijken te hebben bezeten. Slechts van een enkele abdij is een stadshof bekend: Oldenklooster, Nijeklooster, Mariëngaarde en Wittewierum hadden elk een stadshof in de stad Groningen, Lidlum had een stadshof in Franeker¹⁰. Mariëngaarde is

⁹ F. BECUWE, *Van toevluchthuis tot abdij. Grondinname en bouwgeschiedenis van de voormalige St.-Niklaasabdij te Veurne in de 17de eeuw*, in: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis* 126 (1989) pp. 79-100, aldaar, p. 83.

¹⁰ *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, deel 2 (1899) nr. 1125 (1402 september 7), C. TROMP (red.), *Groninger kloosters* (Assen/Maastricht, 1989) pp. 47-48 en 55, N. BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense*, deel 2 (Straubing, 1952) pp. 208 en 214, en J.A. FEITH, *De rijkdom der kloosters van Stad en Lande*, in: *Groningsche volksalmanak* (1902) p. 20, en D.A. WUMKES, *Sibrandus Leo's abtenlevens der Friesche kloosters*

de enige abdijs van de Friese circarie waarvan nog een tweede vestiging in een stad bekend is: zij bediende de St.-Vitusparochie in Leeuwarden en had derhalve ook in deze stad een steunpunt¹¹. Dat wij slechts zo'n klein aantal stadshoven van de abdijen van de Friese circarie kennen, is wellicht deels een gevolg van de bronnenschaarste met betrekking tot deze instellingen, maar zelfs als het werkelijke aantal stadshoven iets hoger zou hebben gelegen, dan nog steekt dit schril af bij de aantallen van de abdijen van de Brabantse circarie, waarvan sommige talrijke stadshoven bezaten. Zo bijvoorbeeld de abdijs Averbode, die in de late Middeleeuwen over stadshoven in elf verschillende plaatsen heeft beschikt, namelijk in Antwerpen, Brussel, Diest, 's-Hertogenbosch, Leuven, Mechelen, Sint-Truiden en Tienen, en daarnaast gedurende kortere tijd in Luik, Zoutleeuw en Maastricht¹². Bij dit hoge aantal moet bedacht worden dat Averbode deze stadshoven niet alle tegelijkertijd bezat; het huis in Maastricht bijvoorbeeld is slechts van circa 1490 tot 1516 in handen van deze abdijs geweest. Bij een synchrone peiling zullen het er echter toch wel vijf à tien stuks zijn geweest, wat een groot verschil is met de Friese en Groningse abdijen.

Men zou geneigd zijn te denken dat de hogere urbanisatiegraad van Brabant en omliggende gewesten hierbij een rol speelde: in Friesland en Groningen waren in de late Middeleeuwen immers minder steden te vinden en waren de meeste stedelijke nederzettingen vrij klein, afgezien van de stad Groningen. Misschien zijn de norbertijner abdijen in het Noorden in sterkere mate op het platteland georiënteerd gebleven dan de abdijen van de Brabantse circarie. Een rol zal dit zeker hebben gespeeld, maar bij nader inzien kan dit toch niet de enige reden zijn geweest. De abdijen van de Brabantse circarie hadden namelijk niet alleen hoven in steden die in de directe omgeving van de abdijs waren gelegen, maar ook in steden op grotere afstand. De abdijs Tongerlo, gelegen in de Antwerpse Kempen, bezat tijdens de late Middeleeuwen bijvoorbeeld ook

Mariëngaard en Lidlum (Bolsward, 1929) pp. V en XXI. Cfr. voor de stadshoven van de Friese cisterciënzers J.A. MOL, *Besitzerwerbungen der friesischen Zisterzienserklöster Klaarkamp, Bloemkamp und Gerkeskloster*, in: K. ELM (red.), *Erwerbspolitik und Wirtschaftsweise mittelalterlicher Orden und Klöster* (Berlin, 1992) pp. 67-96, aldaar pp. 87-88.

¹¹ Cfr. voor het (geringe) norbertijner bezit aan patronaatsrechten en pastorieën in de steden ook hieronder paragraaf III.

¹² T.J. GERITS, *Het Mechels refugiehuis van Averbode in het begin van de 18de eeuw*, in: *Studia Mechliniensia* (Mechelen, 1976) pp. 315-322, aldaar p. 315, en dezelfde, *Het refugiehuis van Averbode te Maastricht*, kolom 33.

hoven in steden als Breda en Brussel, en in 's-Hertogenbosch, op zo'n 70 km afstand gelegen¹³. Hetzelfde geldt voor Postel, dat hoven had in de nabijgelegen stadjes Bree en Diest, maar daarnaast ook in de grotere en meer veraf gelegen steden Leuven en 's-Hertogenbosch, in Lier, bekend om haar belangrijke veemarkt, en in het aan de Rijn gelegen Emmerik¹⁴. Blijkens deze soms grote afstanden, had dus op zich niets de Groningse en Friese abdijen hoeven te beletten om steunpunten te verwerven in steden als Steenwijk, Kampen, Zwolle, Deventer, of zelfs in Osnabrück of Bremen. Dit lijken zij echter niet te hebben gedaan; op de mogelijke redenen daarvoor komen we hieronder nog terug.

Wanneer we nu de bovengenoemde aantallen, die bij verder onderzoek zeker nog bijgesteld en gepreciseerd kunnen worden, vergelijken met die voor cisterciënzer abdijen, dan blijken zij daarvan niet veel te verschillen. Ook daar groeide namelijk het aantal stadshoven gedurende de late Middeleeuwen tot ongeveer vijf à tien per abdijs, althans bij de onderzochte stichtingen in het Rijngebied en Midden-Duitsland. Zo beschikten grotere instellingen als Haina en Himmerod elk over tien stadshoven, terwijl kloosters als Otterberg, Schönau en Bronnbach elk vijf of zes stadshoven hadden, en Bebenhausen niet meer dan twee¹⁵. Dit komt ongeveer overeen met de aantallen van de norbertijner abdijen in de Nederlanden, al zullen ook hier de regionale verschillen groot zijn geweest.

Over de chronologie in de ontwikkeling van het aantal norbertijner stadshoven valt bij gebrek aan gegevens weinig te zeggen, wat zeker geldt voor de vroegste periode. Naar analogie van de cisterciënzers in het Nederrijngebied valt te veronderstellen dat de oudste stadshoven zullen dateren uit de tweede helft van de 12de eeuw¹⁶. Waarschijnlijk verwierven de meeste abdijen al enkele decennia na hun stichting een hof in een stad, maar te staven valt dit vermoeden niet. Eén van de oudst bekende norbertijner stadshoven is dat van Postel in 's-Hertogenbosch,

¹³ N. BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense*, deel 2, p. 331.

¹⁴ Th.I. WELVAARTS, *Het refugiehuis der abdijs Postel te 's Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch, 1888) p. VII.

¹⁵ W. SCHICH, *Die Wirtschaftstätigkeit der Zisterzienser*, pp. 224-225 en J. SYDOW, *Die Zisterzienserabtei Bebenhausen*. *Germania sacra*. Neue Folge 16 (Berlin/New York, 1984) pp. 151 en 159-160.

¹⁶ Cfr. W. SCHICH, *Der Handel der rheinischen Zisterzienserklöster und die Einrichtung ihrer Stadthöfe im 12. und 13. Jahrhundert*, in: R. KOTTJE (ed.), *Die niederrheinischen Zisterzienser im späten Mittelalter. Reformbemühungen, Wirtschaft und Kultur* (Köln, 1992) pp. 49-73.

ontstaan rond 1250¹⁷. Volgende vermeldingen van stadshoven dateren vooral van het einde van de 13de eeuw. Samengaan met het urbanisatieproces is het aantal stadshoven toen waarschijnlijk sterk toegenomen. Dit blijkt ook uit de oorkonden in de periode tussen maart en juli 1292 voor de verschillende Brabantse abdijen uitgevaardigd door hertog Jan van Brabant, waarin hij bepaalde dat deze instellingen niet meer dan één stadshof (*mansio*) in elk van de zeven vrije steden van het hertogdom mochten bezitten¹⁸, wat wijst op een sterke verbreiding van dit fenomeen. In de loop van de volgende eeuwen lijkt het aantal stadshoven geleidelijk nog verder te zijn toegenomen, om tegen het einde van de hier onderzochte periode de grootste omvang te bereiken.

3. De functies van norbertijner stadshoven

Onder de verschillende functies die de stadshoven voor de abdijen vervulden, springt er één duidelijk naar voren: de functie van opslag- en overslagplaats van producten. Zeker in de vroegste periode ging het hierbij vooral om landbouwproducten die op abdijgoederen in de omgeving van de betreffende stad waren voortgebracht, bijvoorbeeld op een nabijgelegen uithof. Deze producten werden vaak voor een belangrijk deel naar een stadshof vervoerd en hier opgeslagen, om ze vervolgens door te voeren of in de stad op de markt te brengen.

Als zodanig vormden de norbertijner stadshoven dus een schakel in de route waarlangs agrarische surplussen hun weg naar de stedelijke markt vonden. Dit onderwerp, en in ruimere zin de interactie tussen stad en land, heeft in de afgelopen jaren ruim aandacht van historici gekregen, zeker voor wat de laat-middeleeuwse periode betreft. Deze aandacht gold bijvoorbeeld de invloed van rurale ontwikkelingen op het verloop

¹⁷ H.L. JANSSEN, *De materiële cultuur van de middeleeuwse stedelijke kloosters in Nederland als probleem van de historische interpretatie van archeologische gegevens*, in: *Ons geestelijk erf* 59 (1985) pp. 313-343, met name 332-335, en dezelfde, *Van uithof tot stadshof. Een functionele analyse van de opgraving van de uithof van Postel te 's-Hertogenbosch'*, in: S. VAN DE PERRE (red.), *De stadshoven van de premonstratenzer abdijen in de Nederlanden* (Brussel, 1995) pp. 29-46.

¹⁸ Oorkonden met deze strekking werden onder meer uitgevaardigd voor Park (1292 april 18), Dielegem (1292 april), Gempe (1292 april), Averbode (1292 april), Grimbergen (1292 juli 16), Sint-Michiels (1292 juli 16) en Tongerlo (1292 juli 16). In verschillende abdij-archieven is deze oorkonde in origineel bewaard gebleven, cfr. *Oorkondenboek van Noord-Brabant I* ('s-Gravenhage, 1979) nrs. 470-473, 475-476 en 478-480.

van de urbanisatie¹⁹. Op dit vlak hebben de norbertijner en cisterciënzer abdijen een belangrijke rol gespeeld. Door de opbouw van een enorm grondbezit en de succesvolle exploitatie daarvan, gevoegd bij een vrij sobere levenswijze, althans in de vroegste periode, waren zij in staat enorme overschotten op de markt te brengen²⁰. In de 12de/13de eeuw, toen de beschikbare surplussen op het platteland nog zeer gering waren, zullen zij zo dus een grote bijdrage aan de mogelijkheden tot stadsontwikkeling hebben geleverd. Andersom heeft de opkomst van stedelijke markten echter ook aan abdijen de mogelijkheid geboden hun agrarische overschotten te verkopen, waardoor zij de materiële basis kregen voor een verdere groei en bloei, bijvoorbeeld voor de verruiming van hun religieuze activiteiten, maar ook voor de opbouw van een kunstpatrimonium of de uitbreiding van het abdijscomplex.

Voor de vermarkting van hun surplussen hadden de abdijen wel een overslagpunt nodig dat strategisch gelegen was ten opzichte van zowel de rurale goederen als de stedelijke markt. Dit overslagpunt kon bestaan uit een uithof die in de omgeving van een stad lag, maar meestal was het toch een hof direct aan de rand van de stad of in de stad zelf. Een mooi voorbeeld hiervan is het hof van Postel te 's-Hertogenbosch, waarvan de functie met name uit archeologische gegevens aannemelijk kon worden gemaakt²¹. Gunstig gelegen aan de rivier de Dommel, die hier goed bevaarbaar was, en gesitueerd aan de rand van de stad, zoals geldt voor veel stadshoven uit deze periode²², heeft deze vestiging vooral gediend als opslag- en doorvoercentrum van de graanopbrengsten van de Postelse goederen in de Kempen. Dit blijkt ook uit de grote opslagruimte van circa 18 bij 10 meter, die hier rond 1250 is gebouwd. Pas vanaf het midden van de 14de eeuw, toen het hof door de uitleg van de stadsomwalling binnen in plaats van juist buiten de stadsmuren was komen te

¹⁹ Cfr. bijvoorbeeld E. THOEN, *From a medieval "commercial peasant economy" to the period of industrialisation. The Flemish countryside and the transition debate*, in: P.C.M. HOPPENBROUWERS & J.L. VAN ZANDEN (red.), *From peasants to farmers? The Brenner debate and the Netherlands* (binnenkort te verschijnen).

²⁰ Cfr. G. DESPY, *Les richesses de la terre: Cîteaux et Prémontré devant l'économie de profit aux XIIe et XIIIe siècles*, *Problèmes d'histoire du Christianisme* 5 (1975) pp. 58-80, met name pp. 76-78, en L.J.R. MILIS, *Angelic monks and earthly men. Monasticism and its meaning to medieval society* (Woodbridge, 1992) pp. 38-40.

²¹ H.L. JANSSEN & P.A.M. ZOETBROOD, *De uithof en het refugiehuis van de Abdij van Postel*, in: Van bos tot stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch, 1983) pp. 74-88, en H.L. JANSSEN, *Van uithof tot stadshof*.

²² Cfr. W. SCHICH, *Der Handel der rheinischen Zisterzienserklöster*, pp. 60, 65-67 en 71-72.

liggen, verdween de opslagfunctie meer naar de achtergrond en werd de woonfunctie belangrijker, zoals ook blijkt uit de ingrijpende herbouw.

Deze veranderde functie hing waarschijnlijk ten dele samen met de ontwikkelingen in de economie van de norbertijner abdijen. De omvang van de agrarische surplusen die door de abdijen op de markt werden gebracht, nam in de loop van de late Middeleeuwen namelijk geleidelijk steeds verder af, waarmee ook de betekenis van de stadshoven als overslagplaats afnam. In de eerste plaats werden de agrarische surplusen kleiner omdat de abdijen langzamerhand de directe exploitatie van hun goederen opgaven en overschakelden op de pacht²³, waardoor zij steeds minder zelf produceerden. Bovendien werden de pachtsommen van grond en tienden in toenemende mate voldaan in specie in plaats van in natura, waardoor de abdijen minder agrarische producten ontvingen. Snel verliep dit proces overigens niet. Zelfs in de 15de/16de eeuw was het aandeel van de natura-leveringen in de pachtsom vaak nog vrij groot²⁴, zeker in streken waar de geld-economie langzamer doordrong.

Een mooi voorbeeld van een norbertijner stadshof dat nog lang als overslagplaats van landbouwproducten fungeerde, is het Spijker te Diest²⁵. Dit stadshof, waarvan de naam (*spicarium* = graanschuur) reeds veelzeggend is, werd door de abdij Tongerlo gebruikt om het graan dat geïnd was uit pachten en tienden te verzamelen en op te slaan. Meest opvallende onderdeel van het hof is de enorme graanschuur, in haar huidige vorm gebouwd in 1562. Dat men toen nog bereid was deze investering te plegen, wijst er op dat dit stadshof haar functie als graanoverslagplaats nog niet had verloren. De schuur, liefst zes verdiepingen hoog, leende zich uitstekend voor deze functie. Niet alleen was hij gunstig gelegen aan de samenvloeiing van de Demer en de Verversgracht,

²³ Cfr. voor de chronologie van de overschakeling op de pacht bij de religieuze instellingen in de Nederlanden: B.J.P. VAN BAVEL, *Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelands-economie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300 – ca. 1570* (Hilversum, 1999) pp. 500-507 en 527.

²⁴ E. THOEN, *De landbouweconomie in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden* (Gent, 1988) pp. 572-573, en B.J.P. VAN BAVEL, *Pachtboek, pachtcontract, legger, pachtrekening-courant en rekening. Typologie en interpretatie van de laat-middeleeuwse bronnensoorten met betrekking tot de verpachting van grondbezit*, in: D.E.H. DE BOER e.a. (red.), *Vander rekeninghe* (Den Haag, 1998) pp. 99-109, aldaar pp. 106-109.

²⁵ G. DE BÉTHUNE, *Het Spijker te Diest*, in: *De woonsteden door de eeuwen heen* 92 (dec. 1991) pp. 2-10. Cfr. ook L.C. VAN DYCK, *De abdij van Tongerlo* (Averbode, 1999) pp. 208-209.

maar ook was de schuur zo geconstrueerd dat men het graan via laaddeuren rechtstreeks vanuit de schepen op de zolders kon brengen.

Kon de functie van het Postelse stadshof in 's-Hertogenbosch vooral door archeologische vondsten gereconstrueerd worden en die van het Tongerlose stadshof in Diest met name door bouwkundig onderzoek, voor het stadshof van Mariënweerd in Grave bleek het mogelijk een reconstructie uit te voeren aan de hand van archiefmateriaal. De functie van dit hof blijkt eveneens hoofdzakelijk te hebben gelegen binnen het landbouw-economische systeem van de abdij, en het blijkt net als het Tongerlose stadshof in Diest deze functie nog tot diep in de 16de eeuw te hebben behouden. Het stadshof in Grave vervulde met name een complementaire rol met betrekking tot de Mariënweerdse uithof te Mill, gelegen in het Land van Cuijk²⁶. De uithofgoederen in Mill brachten voornamelijk rogge, wol, turf en hout voor, welke producten in de directe omgeving van Mariënweerd schaars waren. Derhalve werden deze goederen deels naar de abdij vervoerd, wat gezien de grote afstand van hemelsbreed circa 65 km alleen over water kon gebeuren. Hiertoe had de abdij een verkeersgeografisch gunstig gelegen overslagplaats nodig, waar zij eventueel ook de producten die zij niet binnen de kloosterhuishouding gebruikte op de markt zou kunnen brengen.

Dit strategische steunpunt zocht Mariënweerd in Grave, op ongeveer tien kilometer van Mill gelegen aan de oever van de rivier de Maas. In elk geval vanaf de 14de eeuw²⁷, maar waarschijnlijk ook al eerder, bezat de abdij hier een stadshof, dat we ons als groot huis met opslagruimte en stallen moeten voorstellen. In 1449 kocht abt Dirk Spuelre à raison van 300 rinjse gulden voor de abdij een nieuw huis in Grave²⁸, dat net als de eerdere Mariënweerdse stadshoven alhier een onlosmakelijk onderdeel vormde van de organisatie en het beheer van de abdijsgoederen in het Land van Cuijk. Dergelijke tweelinghoven, bestaande uit een uithof en stadshof op korte afstand van elkaar²⁹, zijn waarschijnlijk niet ongewoon geweest bij de norbertijner en cisterciënzer abdijen.

²⁶ Zie B.J.P. VAN BAVEL, *Mariënweerd*, met name pp. 304-311, en dezelfde, *Goederen-exploitatie van het klooster: de uithof*, in: E. KOCH e.a. (red.), *Over kaken, broodbanken en etstolen: sporen van middeleeuws Nederland* (Utrecht, 1995) pp. 60-61.

²⁷ Algemeen Rijksarchief ('s-Gravenhage), Nassause Domeinraad, fonds Mariënweerd, nrs. 28 (1390) en 29 (1390).

²⁸ Archief Abdij Mariënweerd inv.nrs. 5 f. 30r en 6 f. 41v-42r.

²⁹ Cfr. voor enkele voorbeelden bij Duitse cisterciënzer abdijen W. SCHICH, *Die Wirtschaftstätigkeit der Zisterzienser*, pp. 226-227.

Over het praktische functioneren van het stadshof te Grave verschaften de 16de-eeuwse bronnen enkele gegevens. Op dat moment had Mariënweerd de directe exploitatie van deze uithof al opgegeven en de goederen verpacht. Een groot deel van de pacht werd echter nog steeds in natura betaald, rond 1570 nog zo'n twee-derde van de pachtsommen³⁰, wat laat zien hoe geleidelijk de overgang van directe exploitatie naar volledige geld-pacht kon verlopen. Ook passend in deze overgangperiode waren de arbeidsdiensten die nog steeds aan de pachters werden opgelegd. Zo hadden de Mariënweerdse pachters uit Mill de verplichting om de rogge die de abdij uit haar uithofgoederen ontving naar Grave te vervoeren, een heidens karwei waar tientallen wagens en bijna honderd sterke mannen aan te pas kwamen. In Grave werd de rogge op graanzolders opgeslagen, hetzij gehuurd of beschikbaar gesteld door de rentmeesters van de abdij ter plaatse³¹, hetzij op de eigen zolders van het Mariënweerdse stadshof. De rogge bleef daar liggen *ter tijt toe mijn erwaerde heer [= de abt] dieselve haelen laet offte volmaecht gheefft om te verkoepen*³². In oorlogstijd, wanneer de abdij op de markten in haar directe omgeving niet of slechts tegen hoge kosten in haar graanbehoefte kon voorzien, gaf de abt inderdaad vaak opdracht van de rogge naar Mariënweerd te vervoeren. Onder normale omstandigheden werd echter het merendeel van de geïnde rogge op de markt te Grave verkocht. Deze verkoop blijkt steeds gebeurd te zijn met een scherp oog op de ontwikkeling van de graanprijzen. In dit opzicht was de abdij duidelijk in het voordeel ten opzichte van de kleine boeren, die uit noodzaak hun kleine overschotten vaak direct moesten verkopen.

In vreedetijd bracht Mariënweerd zodoende grote hoeveelheden rogge op de markt in Grave. Rond het midden van de 16de eeuw, toen de pachtverplichtingen al deels waren omgezet in geldbetalingen, verkocht zij hier gemiddeld nog steeds zo'n 250 à 325 hl rogge per jaar, wat voldoende was om een geheel jaar in de behoefte aan broodgraan van ongeveer honderd volwassenen te voorzien³³. Voor een stadje als Grave, met

³⁰ B.J.P. VAN BAVEL, *Mariënweerd*, pp. 295-301.

³¹ Cfr. bijvoorbeeld Archief Abdij Mariënweerd inv.nr. 106 (1576).

³² Archief Abdij Mariënweerd inv.nr. 106 (1576).

³³ F. IRSIGLER, *Getreidepreise, Getreidehandel und städtische Versorgungspolitik in Köln, vornehmlich im 15. und 16. Jahrhundert*, in: *Die Stadt in der europäischen Geschichte. Festschrift Edith Ennen* (Bonn, 1972) pp. 571-572, en R. KIEBLING, *Stadt und Kloster. Zum Geflecht herrschaftlicher und wirtschaftlicher Beziehungen im Raum Memmingen im 15. und in der 1. Hälfte des 16. Jahrhunderts*, in: I. BATORI (red.), *Städtische Gesellschaft und Reformation* (Stuttgart, 1980) pp. 155-190, aldaar pp. 172-180.

ongeveer 1.400 inwoners, volwassen en niet-volwassen, was dit relatief een grote hoeveelheid. Dit geeft enig idee van de betekenis van de afzet van overschotten van de abdijsgoederen voor de stedelijke economie en ook in de functie die de stadshoven daarbij vervulden. Zeker in de 12de-14de eeuw, toen de steden veelal nog klein waren en de marktgerichte productie op het platteland nog niet sterk was ontwikkeld, zullen de steden zwaar hebben gesteund op de relatief grote overschotten die van de uithoven via de stadshoven op de stedelijke markt kwamen. Hiervan waren de stedelijke overheden zich waarschijnlijk zeer wel bewust. Ondanks hun strijd tegen de uitbreiding van bezit in de dode hand zullen zij zich dus wellicht niet in alle gevallen tegen de vestiging van stadshoven hebben gekeerd.

Wat deze functie van de stadshoven betreft, valt overigens wel een geografisch onderscheid aan te brengen. Bij de overschotten die door de abdijen van de Brabantse circarie op de stedelijke markt werden gebracht, ging het vooral om graan: rogge van de zandgronden, bijvoorbeeld uit de Kempen, verder haver van veengronden of lage kleigronden, en vooral tarwe van de vruchtbare kleigronden, zoals in Zeeland of het Gelderse rivierengebied. Graan was een basaal bulkproduct, dat vrij lang kon worden bewaard. Zoals hierboven al zijdelings bleek, kon een lange bewaartijd zelfs gunstig zijn vanwege een mogelijke stijging van de graanprijzen in de loop van het jaar. De stadshoven met hun enorme schuren konden dus met betrekking tot de graanopslag volop hun diensten bewijzen. Voor de abdijen van de Friese circarie is het belang van de graanteelt gezien de fysisch-bodemkundige omstandigheden en de ontwikkeling van de landbouw waarschijnlijk minder groot geweest; zij zullen minder in staat zijn geweest grote surplussen aan graan op de markt te brengen. Deze abdijen beschikten wel over andere marktware producten, met name afkomstig van de veeteelt, zoals boter, kaas en huiden. Dit waren geen echte bulkproducten en bovendien waren ze deels minder goed bewaarbaar. De afzet lijkt dan ook veel directer te zijn verlopen: rechtstreeks vanuit het schip naar de kopers, bijvoorbeeld in de havensteden in het noorden van Duitsland. Stadshoven waren hierbij niet echt nodig³⁴, wat het relatief geringe aantal stadshoven van de Friese abdijen mede helpt verklaren.

Nog een tweede geografische onderscheid moet worden aangebracht. Zoals we zagen, nam bij de stadshoven de functie van overslagplaats

³⁴ Met dank aan J.A. Mol (Fryske Akademy) voor deze suggestie.

vanaf de 13de/14de eeuw geleidelijk in belang af. Dit was een proces dat eveneens duidelijke geografische verschillen vertoonde. In gebieden waar steden, markten en handel sterk vertegenwoordigd waren en de geld-economie zich sterk doorzette, zoals in het Nederlandse rivierengebied of de kustgewesten³⁵, zal deze functie vrij snel zijn verdwenen. In gebieden waar deze elementen minder sterk waren en de natura-economie langer intact bleef, zoals in veel landgewesten, treffen we deze functie bij de stadshoven echter nog in de 16de eeuw volop aan. Dat juist in Grave en Diest, gelegen aan de rand van respectievelijk de Peel en de Kempen, nog in de 16de eeuw voorbeelden van zulke stadshoven waren te vinden, is dus geenszins toevallig.

Over het algemeen, met inachtneming van deze geografische nuance, kan men echter zeggen dat de omvang van de agrarische overschotten die door de abdijen op de markt werden gebracht in de loop van de late Middeleeuwen steeds verder afnam. Steeds minder werden de norbertijner abdijen producent of leverancier van voedingswaren en grondstoffen. Wel bleven de abdijen nog koopkrachtige afnemers, die hun geld vooral op de stedelijke markten besteedden. In deze nieuwe situatie werden stadshoven nog wel gebruikt als overslagplaats, maar in mindere mate dan voorheen, en nu vooral ten behoeve van de inkoop van producten door de abdij. Een mooi, alhoewel enigszins uitzonderlijk voorbeeld hiervan vormt het transport van 1.798 planken, in mei 1528 door Tongerlo ingekocht in Amsterdam³⁶. Deze planken, bestemd voor de bouw van het nieuwe koorgestoelte, werden eerst door twee schippers naar Antwerpen vervoerd en daar opgeslagen in het Tongerlose stadshof. Vervolgens werden de planken door pachters van Tongerlo vanuit het stadshof per kar naar de abdij gereden.

Dergelijke transporten vonden echter slechts incidenteel plaats. De rol van overslagpunt, die de stadshoven vooral op grote schaal vervulden toen de abdijen hun goederenbezit nog rechtstreeks uitbaatten en omvangrijke agrarische overschotten te vervoeren hadden, werd derhalve vanaf de 13de/14de eeuw over het algemeen minder belangrijk. De andere functies van de stadshoven bleven echter wel over en werden soms zelfs wat sterker, zodat zij in elk geval relatief aan belang gingen winnen.

³⁵ J. DE VRIES, *The Dutch rural economy in the Golden Age, 1500-1700* (New York/London, 1978) met name pp. 4-10 en 241-242, en B.J.P. van Bavel, *Transitie en continuïteit*, pp. 558-568.

³⁶ Archief Abdij Tongerlo sectie II nr. 567 ff. 90v, 92r, 93r en 96r (1528 mei).

Eén van deze functies was die van overnachtingsplaats voor ambtsdragers en personeelsleden van de abdij. Zo werden stadshoven gebruikt als logeeraadres wanneer de inkoop van kunst- of nijverheidsvoorwerpen een verblijf in de stad noodzakelijk maakte. Deze functie vervulde bijvoorbeeld het hof van Averbode in Maastricht, in welke stad de abdij in de jaren rond 1500 achtereenvolgens een retabel, een koordoxaal, glasramen, koperen kerkmeubilair en traliewerk bestelde en ook wol, leien, nagels en kalk inkocht³⁷. Toen de abdij zich in de loop van de 16de eeuw voor haar inkopen meer op de Brabantse steden ging richten, stootte zij het stadshof in Maastricht af, wat eveneens — maar dan vanuit het omgekeerde — een aanwijzing vormt voor de rol als logeeraadres ten behoeve van inkopen die voordien door dit stadshof werd vervuld.

In het verlengde hiervan ligt de functie van de stadshoven als pied-à-terre ten behoeve van contacten of onderhandelingen met kerkelijke en wereldlijke overheden. Zo bezaten de abdijen van Ninove en Drongen een stadshof in Gent, mede omdat de abten zitting hadden in de Staten van Vlaanderen en in andere representatieve lichamen, die hier tamelijk frequent vergaderden³⁸. Evenzo beschikten veel Brabantse abdijen over een stadshof in Brussel, ten behoeve van de abten die de vergaderingen van de Staten van Brabant wilden bijwonen. Ook voor de langdurige bijeenkomsten van de Staten-Generaal, vaak gehouden in steden als Brussel, Antwerpen of Mechelen, zullen de stadshoven hun nut hebben bewezen, bijvoorbeeld voor de abt van Bonne-Espérance, die in de tweede helft van de 15de eeuw als vertegenwoordiger van de Henegouwse geestelijkheid regelmatig op deze vergaderingen verscheen³⁹. Eenzelfde functie vervulden de stadshoven in bisschopssteden, zoals in Utrecht en (vanaf 1559) Mechelen, in welke laatste stad bovendien de Grote Raad zetelde. De positie van Mechelen weerspiegelt zich in het feit dat tenminste vijf norbertijner abdijen hier in de 16de eeuw over een stadshof beschikten.

De lijst met contacten die door de abdijen vanuit deze stadshoven werden onderhouden, is hiermee overigens nog geenszins uitgeput. Te memoreren vallen bijvoorbeeld ook de beraadslagingen met advocaten of procureurs in belangrijke centra, of de deelname van abdijsfunctionarissen aan de grote processies in de steden, maar ook de aanwezigheid

³⁷ T.J. GERITS, *Het refugiehuis van Averbode te Maastricht*, kolommen 34-35.

³⁸ Cfr. E. SOENS, *De "herberg" der abdij van Ninove te Gent*, p. 150.

³⁹ R. WELLENS, *Les Etats généraux des Pays-Bas des origines à la fin du règne de Philippe le Beau, 1464-1506* (Heule, 1974) pp. 421-525: in de periode 1464-1506 verscheen hij liefst acht keer op deze vergaderingen, die vaak enkele weken duurden.

van norbertijnen op bijeenkomsten van de stedelijke broederschappen. Zo bijvoorbeeld bij de beroemde O.L.V.-broederschap in 's-Hertogenbosch, die vooral in de decennia rond 1500 talrijke norbertijnen onder haar leden telde⁴⁰. Onder hen waren kanunniken van Postel en Berne, en abten van Mariënweerd, Floreffe, Middelburg, Berne en Tongerlo, die merendeels behoorden tot de gezworenen, de relatief kleine kern van de broederschap, en die regelmatig bij de broederschapsactiviteiten aanwezig zullen zijn geweest.

De stadshoven in universiteitssteden werden ook gebruikt als residentie voor studerende kloosterlingen. Het huis dat Mariënweerd aan het begin van de 15de eeuw in Keulen had aangekocht⁴¹, heeft waarschijnlijk deze functie vervuld voor de Mariënweerders die aan de Keulse universiteit studeerden. Het belangrijkste en duidelijkste voorbeeld van een als zodanig functionerende stadshof is echter het college dat aan het einde van de 16de eeuw werd opgericht voor de studenten van de Brabantse circarie te Leuven (het *collegium circariae Brabantiae*). De abdij Grimbergen had in het begin van de 15de eeuw een stadshof in Leuven verworven van de patricische familie Absolons⁴². Dit stadshof werd rond 1570 voorwerp van onderhandelingen tussen de abten van Averbode, Park, Ninove en Grimbergen, met als inzet de inrichting van dit huis tot college voor norbertijner studenten. In januari 1572 werden deze onderhandelingen afgerond: Grimbergen stelde haar stadshof ter beschikking, al behield zij zich wel een gedeelte hiervan voor als logeerplaats, terwijl de andere drie abdijen een financiële bijdrage zouden leveren⁴³. Het gebouw, gelegen aan de Naamse Straat, werd overigens in 1755 volledig herbouwd en behoort thans aan de universiteit.

Nadat de stadshoven hun belang als opslag- en overslagplaats van agrarische producten tijdens de late Middeleeuwen langzamerhand gingen verliezen, werd naast al deze bovengenoemde functies echter vooral hun rol als refugiehuis steeds belangrijker. Een dergelijk stadshof dat

⁴⁰ Cfr. bijvoorbeeld G.C.M. VAN DIJCK, *De Bossche optimaten. Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973* (Tilburg, 1973) pp. 71, 80, 87, 198-199, 218-219, 448 en 455-457 voor de norbertijnen die lid van deze broederschap zijn geweest.

⁴¹ W. HOEVENAARS, *Bijdragen tot de geschiedenis van de abdij van Mariënweerd* (Utrecht, s.d.) nr. 14 (1436 juli 25).

⁴² C.L. SPILLEMAECKERS, *De abdij van Grimbergen te Leuven*, in: *Eigen schoon en de Brabander* 59 (1976) pp. 247-248.

⁴³ P. LEFÈVRE, *Le collège des Prémontrés à Louvain*, in: *Analecta Praemonstratensia* 11 (1935) pp. 44-73, aldaar pp. 44-47.

vooral als toevluchtsoord binnen de veilige stadsmuren werd gebruikt, treedt duidelijk naar voren in de 16de-eeuwse archiefstukken van de abdij Mariënweerd. Het betreft hier een huis gelegen in de Nieuwstad te Culemborg, op slechts vijf kilometer afstand van de abdij. Tijdens de 16de eeuw heeft het convent hier meermaals zijn toevlucht gezocht. Zo hebben de kloosterlingen hier bijvoorbeeld enkele maanden geschuild in 1527, toen de streek rond Mariënweerd het brandpunt werd van de strijd tussen de Utrechts-bisschoppelijke en Gelderse troepen.

Blijkens de verbouwingsrekeningen moet dit stadshof behoorlijk groot zijn geweest. Het was niet alleen voorzien van een zaal, verscheidene kamers en kelders, maar ook van hooibergen, schuren en een stal⁴⁴. De Mariënweerdse rentmeester van het rentamt Culemborg fungeerde meestal als tijdelijk bewoner van dit complex, zodat hij samen met zijn echtgenote en een door de abdij gesalarieerde dienstmaagd kon zorgdragen voor het onderhoud en vooral ook voor een permanente staat van paraatheid ingeval zich een noodsituatie zou voordoen⁴⁵. Dat men inderdaad op een overhaaste komst van de kanunniken was voorbereid, blijkt onder meer uit de inventaris van huisraad die in 1544 werd opgesteld⁴⁶. Aan slaapgerei beschikte dit huis bijvoorbeeld over 27 hoofdkussens, 26 slaaplakens, 18 wollen kussens en acht bedden met gordijnen, hoofdkussens en dekens, terwijl hier bovendien zes tinnen pispotten beschikbaar waren. Uit deze inventaris en vooral uit de aanwezige aantallen blijkt duidelijk de functie van refugiehuis die dit gebouw voor de abdij vervulde.

Een vergelijking van deze inventaris met die van andere norbertijner stadshoven legt duidelijke verschillen bloot. Zo blijkt uit de inventaris van huisraad in het hof van Averbode in Maastricht, opgemaakt in 1516, dat hier slechts twee matrassen, een opklapbed, twee rustbedden en twee pispotten aanwezig waren⁴⁷. Dit stadshof, overigens waarschijnlijk niet meer dan een eenvoudig huis, was blijkens de inventaris niet bedoeld als refugiehuis voor de abdij, wat ook niet voor de hand ligt gezien de grote afstand, maar als logeeradres voor hoogstens enkele abdijsleden.

⁴⁴ Archief Abdij Mariënweerd inv.nrs. 143 (1527) f. 6r-8v en 144 (1534) f. 7r-7v.

⁴⁵ Arbeidscontract met de dienstmaagd alhier: Archief Abdij Mariënweerd inv.nr. 89 f. 102v (1555).

⁴⁶ Archief Abdij Mariënweerd inv.nr. 103 (1544 juli 25) met aanvulling (1553 oktober 18).

⁴⁷ T.J. GERITS, *Het refugiehuis van Averbode te Maastricht*, p. 36.

Overigens vermelden de bronnen slechts zelden de aanwezigheid van een kapel in de norbertijner refugiehuizen, terwijl juist deze stadshoven bedoeld waren om in noodgeval de kanunniken langdurig onderdak te verlenen. Zeker als zij hier vanwege oorlogsgevaar gedurende een langere tijd zouden verblijven, zullen de kanunniken toch behoefte aan een kapel hebben gehad. Voor het Mariënweerdse refugiehuis in Culemborg gold dit probleem niet, aangezien de abdij Mariënweerd de parochie van de Culemborgse stadswijk Lanxmeer bediende en dus al een religieus steunpunt binnen de stadsmuren bezat. Weliswaar viel de Lanxmeerse pastorie niet samen met het stadshof, wat overigens opvallend is, maar de parochiekerk kon wel dienst doen voor de gevluchte Mariënweerders. Dit geval was echter een uitzondering, aangezien er verder maar weinig stadsparochies waren waarvan de norbertijner abdijen het patronaatsrecht bezaten⁴⁸. Toch lijken de abdijen slechts zelden ertoe te zijn overgegaan een eigen kapel in hun stadshoven op te richten. Dit gebeurde wel in het hof van Averbode in Diest, waar de kapel in 1506 werd ingewijd door de wijbisschop van Luik⁴⁹. Een dergelijke stadshof-kapel lijkt echter meer uitzondering dan regel te zijn geweest.

Nog een laatste functie van de stadshoven moet hier behandeld worden: die van (semi-)permanente residentie voor de kanunniken. Deze functie treedt vooral in de 16de eeuw naar voren, als met name de norbertijner abten zich vaak langdurig in de stadshoven gaan vestigen. Deze praktijk vormde een aantasting van het gemeenschapsleven van de abdijen. Het langdurige verblijf in de stadshoven botste ook met de ordesregel en de *stabilitas loci*, waartoe de norbertijnen gezien hun kloostergelofte gehouden waren. In de loop der eeuwen lijken de regels op dit punt echter steeds meer te zijn versoepeld of te zijn overtreden. Een vergelijkbare situatie valt te zien in de cisterciënzer orde. De cisterciënzers blijken al vroeg maatregelen te hebben uitgevaardigd tegen een langdurig verblijf van monniken en lekebroeders in de stadshoven, want hierover is reeds in de vóór 1152 ontstane statuten een verbodsbepaling opgenomen⁵⁰. In de statutenredactie van 1202 blijkt deze bepaling echter al te zijn versoepeld, want aan lekebroeders wordt een verblijf in de

⁴⁸ Zulke uitzonderingen waren bijvoorbeeld Venlo (Averbode) en Leeuwarden (Mariëngaarde).

⁴⁹ L. BLOMME, *De abdij Averbode*, p. 121. Cfr. ook F. BECUWE, *Van toevluchtshuis tot abdij*, p. 83, waar een kapel in de stadshof van de St.-Nicolaasabdij in Veurne wordt vermeld.

⁵⁰ N. TURK, in: *Analecta Cisterciensia* 4 (1948) p. 27 nr. 73.

stadshoven niet langer meer verboden. In de late Middeleeuwen werd het steeds minder uitzonderlijk dat ook monniken hier gedurende langere tijd resideerden⁵¹. Vooral voor de abten werd het stadshof vaak een tweede residentie.

Ook bij de norbertijnen treffen we dit fenomeen aan, met name in de 16de eeuw. We zien bijvoorbeeld hoe de Mariënweerdse abt Peter van Zuyren in 1552 een huis in de stad Zaltbommel kocht, met de bedoeling zich hier regelmatig terug te trekken en zich na zijn aftreden hier definitief te gaan vestigen, wat hij inderdaad blijkt te hebben gedaan. In dit opzicht verschilt de rol van de stadshoven overigens niet van die van de buitenhuizen van de abten, zoals de states in Friesland, de speelhuizen in Brabant of de *maisons de plaisance* in het zuiden van de Nederlanden. Zo werd het huis dat de abdij van Berne in Heeswijk bezat in 1546 door abt Koenraad van Malsen sterk uitgebreid en verfraaid, zodat dit *Speelhuys* voortaan kon gaan dienen tot residentie voor hem en zijn gasten.

Ook veel stadshoven kregen in deze periode een dergelijke functie en boden de abten vaak langdurig onderdak; zeker rond het midden van de 16de eeuw was Peter van Zuyren bepaald geen uitzondering in de norbertijner orde. In deze periode trokken vooral afgetreden abten of ouder wordende abten zich terug in een stadshof. Zo bijvoorbeeld abt Cornelis Hey van Ninove, die zich na zijn aftreden tijdelijk terugtrok in het stadshof te Brussel⁵². Twee achtereenvolgende abten van Grimbergen, François de Blioul (†1542) en Nicolas a Spira (†1568), die beide in Brussel waren geboren, trokken zich zelfs tijdens hun gehele levensavond terug in het Grimbergse stadshof in Brussel, waar zij ook overleden⁵³. Ook in één van de weinige recente studies over norbertijner stadshoven in Duitsland komen dergelijke gevallen naar voren. Zo blijken de proosten van Clarholz vanaf het midden van de 16de eeuw langdurig in het stadshof te Warendorf geresideerd te hebben⁵⁴, en heeft hier rond 1600 zelfs een proost met zijn vier dochters gewoond. Uit al deze

⁵¹ W. SCHICH, *Die Wirtschaftstätigkeit der Zisterzienser*, pp. 223-224 en 226.

⁵² *Abbaye de Ninove*, in: *Monasticon Belge* deel VII.3 (1980) pp. 485-535, aldaar p. 522.

⁵³ *Abbaye de Grimbergen*, in: *Monasticon Belge* deel IV.3 (1969) pp. 721-746, aldaar pp. 737-738.

⁵⁴ P. LEIDINGER, *Die Clarholzer Prämonstratenser in Warendorf. Zum Stadtbesitz eines ländlichen Stiftes*, in: *Clarholtensis ecclesia. Forschungen zur Geschichte der Prämonstratenser in Clarholz und Lette, 1133-1803* (Paderborn, 1983) pp. 257-272, aldaar pp. 263-266.

voorbeelden, die eenvoudig zijn te vermeerderen, blijkt dat deze praktijk althans rond het midden van de 16de eeuw een hoge vlucht had genomen.

4. Architectuur en omvang van de stadshoven

Uit archivalische en archeologische bronnen, en door beschouwing van de enkele stadshoven die nog bestaan, valt op te maken dat het bij de norbertijner stadshoven over het algemeen om aanzienlijke huizen ging. Enige vertekening is hierbij overigens wel mogelijk, aangezien vooral de fraaiste hoven bewaard zullen zijn gebleven. Dit geldt bijvoorbeeld voor de stadshoven van Grimbergen en Tongerlo in Mechelen, die haast geheel zijn bewaard. Het prachtige hof van Tongerlo, met dertien vertrekken, werd gebouwd in 1483-1484 en is uitgevoerd in baksteen en kalkzandsteen. Door de bouwstijl en andere aanwijzingen kan men directe of indirecte invloed van Antoon Keldermans op de architectuur vermoeden⁵⁵. Het stadshof heeft een prestigieuze uitstraling; niet alleen door de rijke bouw, maar vooral ook door de octogonale toren. Het stadshof van Tongerlo te Diest, dat hierboven al ter sprake kwam, heeft ook een dergelijke achthoekige toren⁵⁶, en kent eveneens een opvallende, rijke architectuur.

Ook uit de archiefbronnen treedt de rijkdom van deze huizen naar voren. Het huis dat door de abt van Mariënweerd in 1552 in Zaltbommel werd gekocht, werd na de koop enkele malen sterk verbouwd. Eén van deze verbouwingen behelsde het aanbrengen van een extra verdieping en nieuwe zolders, de verhoging van de wenteltrap, de bouw van een bottelarij, het aanbrengen van Zichemer (ijzerzandstenen) haarden en kozijnen, de bouw van een nieuwe schoorsteen en de vervanging van de leistenen op het dak⁵⁷. Deze ingrijpende en kostbare verbouwing, die een investering van vele honderden carolusguldens vergde, zal het Mariënweerdse stadshof tot een van de mooiste huizen van Zaltbommel hebben gemaakt.

⁵⁵ L. VAN LANGENDONCK, *Het voormalig refugium van de norbertijnerabdij van Tongerlo te Mechelen*, in: S. VAN DE PERRE (red.), *De stadshoven van de premonstratenzer abdijen in de Nederlanden* (Brussel, 1995) pp. 59-65.

⁵⁶ L. DE BÉTHUNE, *Het spijker te Diest*. Cfr. ook de (veelal zes- of achthoekige) trap-torens van andere refugiehuizen, zoals in 's-Hertogenbosch: C. KOLMAN e.a., *Monumenten in Nederland: Noord-Brabant* (Zeist/Zwolle, 1997) p. 220.

⁵⁷ Archief Abdij Mariënweerd inv.nrs. 92 f. 19v (1561 april 21) en 163 (1561).

Inzicht in de omvang van de norbertijner stadshoven wordt ons ook verschaft door de gegevens over de geldelijke waarde van de hoven. Het Mariënweerdse stadshof in Grave heeft, zoals hierboven bleek, in 1449 een bedrag van 300 rinse gulden gekost. De waarde van het stadshof van Averbode in Mechelen werd in 1510 geschat op 500 rinse gulden, terwijl de abdij bij de ruil tegen een nieuw stadshof aldaar nog 1.000 rinse gulden moest toeleggen⁵⁸. Het Postelse stadshof in 's-Hertogenbosch, dat vrij groot moet zijn geweest, werd in 1519 voor twaalf jaar verhuurd tegen de som van 200 rinse gulden. In 1558 werd het geschat op een verkoopwaarde van 2.000 gulden, en uiteindelijk werd het in 1613 verkocht voor 5.000 gulden⁵⁹. De aankoop en verbouwing van het Mariënweerse stadshof in Zaltbommel, tenslotte, kostte in 1555 bij elkaar zo'n 1.250 carolusgulden. Ook deze bedragen bevestigen de indruk dat het veelal om behoorlijk grote complexen moet zijn gegaan. Door verder onderzoek en door een vergelijking van de koopwaarde en huurwaarde met die van andere stadshoven, waarbij ook de adellijke en patricische stadshoven moeten worden betrokken, zullen verdergaande conclusies mogelijk worden.

Het bovenstaande heeft vooral betrekking op het woongedeelte van de stadshoven. Daarnaast behoorde er tot deze hoven meestal ook een stuk grond (een erf), met schuren, stallen, eventueel een hooiberg en andere bijgebouwen. Een aantal stadshoven heeft ook beschikt over een boomgaard, moestuin of over een kleine wijngaard. Slechts in enkele gevallen behoorden tot het stadshof wat uitgebreidere landerijen, die dan meestal juist buiten de stadsmuren waren gelegen. Zulke uitzonderingen vormden bijvoorbeeld het huis van Tongerlo in Herenthals, waartoe een belendend perceel van ongeveer vijf hectare hoorde, en het huis van Postel in 's-Hertogenbosch, waartoe zelfs weidegronden aan weerszijden van de rivier de Dommel behoorden⁶⁰. Dat stadshoven over een dergelijke oppervlakte aan landbouwgrond beschikten, was echter meer uitzondering dan regel.

5. Maatregelen van stedelijke overheden tegen bezit in de dode hand

Aan het einde van de Middeleeuwen werd het voor de norbertijner abdijen in de Nederlanden steeds moeilijker om huizen in de steden te

⁵⁸ T.J. GERITS, *Het Mechels refugiehuis van Averbode*, p. 316.

⁵⁹ Th.I. WELVAARTS, *Het refugiehuis der abdij Postel*, pp. 34, 49 en 59.

⁶⁰ W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo* (Lier, 1888) pp. 397-398 en Th.I. WELVAARTS, *Het refugiehuis der abdij Postel*, p. 29-31.

verwerven, als gevolg van de maatregelen door de wereldlijke overheden genomen tegen de uitbreiding van bezit in de dode hand⁶¹. Een van de vroegste voorbeelden hiervan vormt de reeks oorkonden die in 1292 werd uitgevaardigd door hertog Jan van Brabant. In de oorkonden, die hierboven al ter sprake kwamen, werd bepaald dat de norbertijner abdijen niet meer dan één stadshof in elk van de zeven vrije steden van het hertogdom mochten bezitten. Als gevolg van deze bepaling, die waarschijnlijk een toegeving aan de wens van de steden was⁶², zouden de abdijen het teveel aan huizen in de Brabantse steden binnen een jaar moeten verkopen of aan leken in tijns geven.

In de praktijk liep het over het algemeen echter niet zo'n vaart, want dergelijke maatregelen bleven veelal een dode letter. Zelfs nog in de 16de eeuw, toen de verhouding tussen de wereldlijke overheden en de reguliere geestelijkheid een nieuwe fase inging en het respect voor het kloosterleven bij velen afnam⁶³, werden de zaken meestal in der minne geschikt. Dit ondervond ook de abdij Mariënweerd, toen abt Peter van Zuyren in 1552 een huis in de stad Zaltbommel kocht. Deze aankoop druiste in tegen de steeds verrekender maatregelen die de overheden in de voorgaande eeuwen hadden getroffen, waarmee zij immers vooral de toename van geestelijk bezit in de steden wilde tegengaan. Vandaar dat de landsheer zijn ambtman last gaf om over te gaan tot confiscatie van het Mariënweerdse huis.

Toen de abdij zich hiertegen verzette, kreeg zij steun uit een onverwachte hoek, namelijk van de stedelijke magistraat, die over het algemeen juist het voortouw had genomen bij het treffen van maatregelen tegen de dode hand. De Bommelse magistraat schreef echter een request aan de Rekenkamer te Arnhem met het verzoek om de confiscatieprocedure te staken⁶⁴, welk verzoek werd omkleed met drie argumenten. Ten

⁶¹ Cfr. R. KOERPERICH, *Les lois sur la mainmorte dans les Pays-Bas catholiques* (Louvain, 1922) met name pp. 1-17 en 23-29, en D. DE MAN, *Maatregelen door de middeleeuwse overheden genomen ten opzichte van het oeconomisch leven der kloosterlingen en leden van congregaties*, in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, vijfde reeks 8 (1921) pp. 277-292.

⁶² R. VAN UYTVEN, *Standenprivileges en -beden in Brabant onder Jan I (1290-1293)*, in: *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 44 (1966) pp. 413-456, met name pp. 434-435. Cfr. echter de nuanceringen hierop aangebracht in het voorgaande en ook in het volgende.

⁶³ K. GOUDRIAAN, *Het einde van de middeleeuwen ontdekt?*, in: *Madoc* 8 (1994) pp. 66-75, en R. VAN UYTVEN, *Wereldlijke overheid en reguliere geestelijkheid in Brabant tijdens de late middeleeuwen*, in: *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België* (Leuven, 1968) pp. 48-134, met name pp. 48-49.

⁶⁴ Archief Abdij Mariënweerd inv.nr. 191 (1564 september 2).

eerste had Mariënweerd dit huis tegen een eeuwige lossing verkregen, zodat hier geen sprake zou zijn van koop, maar van pandneming. Ten tweede voerde de magistraat aan dat de maatregelen tegen de bezitsaanwas van geestelijke instellingen bedoeld waren om te voorkomen dat het land benadeeld zou worden, waarvan naar haar idee in dit geval zeker geen sprake was. Toen de abdij het huis kocht, bevond het zich namelijk in volstrekt vervallen toestand, maar na de renovatie was het een sieraad van de stad. Ten derde diende de Rekenkamer volgens het request te bedenken dat Mariënweerd een refugiehuis nodig had, vooral nu de tijden zo gevaarlijk waren *daer verscheyden sectarissen, ketterschen ende andere oveldadige menschen tot destructie ende vernichtinge sulcker godtshuysen sich stercken ende alderley boese stucken voornemen ende aanrechten.*

Dat het huis van puinhoop tot sieraad van de stad was geworden, was ongetwijfeld waar. De koopsom van dit huis was immers relatief gering, maar in de volgende jaren besteedde abt Peter van Zuyren enorme sommen gelds aan verbouw en verfraaiing, zoals in de vorige paragraaf bleek. De andere twee argumenten aangevoerd door de magistraat waren echter niet werkelijk steekhoudend, want de zogenaamde pandneming was niet meer dan een juridisch foefje en een refugiehuis had Mariënweerd bepaald niet nodig, aangezien zij reeds enkele huizen bezat in andere nabijgelegen steden. Bij het indienen van het request speelden voor de magistraat waarschijnlijk echter ook overwegingen mee die niet werden vermeld, zoals het profijt dat Zaltbommel trok van de vele honderden guldens die Peter van Zuyren jaarlijks spendeerde en bijvoorbeeld ook de vriendschapsbanden die de magistraat met deze abt onderhield. Duidelijk is in elk geval dat de Bommelse overheid geenszins de behoefte voelde om de zaak op de spits te drijven, maar in tegendeel zelfs op de bres sprong voor de abdij, terwijl deze toch werd geconfronteerd met een maatregel die onder druk van de steden was uitgevaardigd.

Het zou onjuist zijn om dit ene geval te veralgemenen, maar het laat wel zien hoe de maatregelen tegen bezit in de dode hand niet altijd een belemmering zijn geweest voor de verwerving van onroerend goed binnen de stadsmuren. Meestal viel er wel een oplossing of schikking te vinden. Met de toenemende verbreiding van reformatorische ideeën ging dit echter veranderen en werd de verhouding met de overheden fundamenteel anders dan voorheen. Dit gold zeker in de noordelijke Nederlanden, waar de overheden successievelijk op de nieuwe leer overgingen. Deze woelige periode, die in de noordelijke Nederlanden uiteindelijk leidde tot opheffing van de abdijen, maakten de conventsleden veelal

mee in hun stadshof. Zo verbleven de kanunniken van Heylissem vanaf 1568 in Zoutleeuw⁶⁵. Het convent van Averbode vertrok in 1572 naar Leuven, keerde na enige tijd weer terug naar de abdij, maar moest in 1578 opnieuw vertrekken. Meer dan een kwart eeuw lang verbleven de kanunniken in steden als Sint-Truiden en Diest, voordat zij opnieuw intrek konden nemen in hun abdij. Ook de conventualen van Ninove verbleven vanaf 1577 in de stad: eerst in Brussel en vervolgens in Aalst. Die van Drongen verbleven vanaf 1578 in Gent, die van Tongerlo vanaf 1578 in 's-Hertogenbosch en die van Park vanaf 1580 in Leuven. Ook de kanunniken van Grimbergen zochten tijdens de Troebelen een veilig heenkomen in een stadshof: zij verbleven vanaf 1579 in Brussel⁶⁶. Wellicht heeft deze periode, waarin haast alle norbertijnen in de Nederlanden uitweken naar de respectieve stadshoven en daar langdurig verbleven, de term refugiehuis algemeen ingang doen vinden, aangezien deze functie van de stadshoven toen zeer nadrukkelijk naar voren trad.

6. Voorlopige observaties

Gezien de stand van het onderzoek moeten de conclusies hier beperkt blijven tot enkele voorlopige observaties. Ten eerste blijken de norbertijner abdijen in de Nederlanden in de onderzochte periode over vrij veel stadshoven te hebben beschikt, wat een uiting lijkt te zijn van de sterke contacten tussen deze abdijen en de steden. Het aantal hoven per abdij liep overigens sterk uiteen. Sommige abdijen beschikten over slechts een of twee stadshoven, terwijl andere wel een tiental huizen tot hun beschikking hadden. Over het algemeen lijken de abdijen van de Brabantse circarie veel meer stadshoven te hebben bezeten dan die van de Friese circarie. Factoren hierbij waren wellicht de geringere urbanisatie in het noorden van de Nederlanden en het misschien wat meer rurale karakter van de abdijen van de Friese circarie. De voornaamste factor lijkt echter de andere aard van de agrarische producten die door deze abdijen op de markt werden gebracht, waardoor zij minder behoefte aan stadshoven hadden. Deze regionale verschillen maken het ook moeilijker

⁶⁵ *Monasticon Belge* deel IV p. 763.

⁶⁶ *Monasticon Belge* deel IV p. 661 (Averbode), deel IV p. 739 (Grimbergen) en deel VII pp. 524-525 (Ninove), en *De glans van Prémontré* (Heverlee, 1973) p. 136 (Park) en p. 226 (Drongen).

om de aantallen stadshoven te vergelijken, bijvoorbeeld met de cisterciënzer orde. Bezien per regio zullen deze aantallen echter ongeveer overeen zijn gekomen.

De functies die de stadshoven voor abdijen vervulden, waren velerlei van aard. Aanvankelijk dienden zij vooral als opslag- en overslagplaats voor voedingswaren en grondstoffen. Met name werden hier de producten verzameld die waren voortgebracht op nabijgelegen uithoven of geïnd uit grondbezit of tienden. Vanuit het stadshof konden de producten vervolgens op de markt worden gebracht of doorgevoerd naar de abdij. Een dergelijk hof was dus veelal een soort pendant van de (agrarische) uithof en vervulde de rol van scharnierpunt in de abdij-economie. Ook werden vanuit de stadshoven goederen ingekocht op de stedelijke markt, zoals nijverheidsproducten en kunstvoorwerpen. Het stadshof diende dan als verblijfplaats voor de kloosterlingen of personeelsleden die inkopen kwamen doen. Een dergelijke rol van logeeradres kon het stadshof eveneens vervullen ten behoeve van onderhandelingen, studie of het onderhouden van contacten met kerkelijke en wereldlijke autoriteiten. Het meest pregnant trad de functie van verblijfplaats echter naar voren in tijden van oorlog. Dan immers vluchtte soms het complete convent naar een stadshof, om beschermd door de stadsmuren het einde van de woelingen af te wachten.

Het belang van deze verschillende functies is door de eeuwen heen niet steeds hetzelfde gebleven, want hierin vond een geleidelijke, maar duidelijke ontwikkeling plaats. Door het verdwijnen van directe exploitatie van het goederenbezit en door de monetarisering van de economie werden de opslag en overslag van eigen landbouwproducten vanaf de 13de/14de eeuw immers steeds minder belangrijk, zeker in de gewesten waar de geld-economie snel doordrong. De andere functies bleven echter wel over en wonnen toen relatief aan belang: het stadshof als inkoopcentrum en logeeradres, en steeds meer ook als (semi-)permanente residentie. Vooral in de woelige periode van Beeldenstorm en Opstand trad bovendien de functie van toevluchtsoord of refugiehuis sterk naar voren. Deze geleidelijke verschuiving van functies door de eeuwen heen wordt ook weerspiegeld door de aard en inrichting van de gebouwen, die een steeds duidelijkere woonfunctie kregen.

In velerlei opzicht blijken de stadshoven dus te hebben gefungeerd als een schakel tussen de abdijen, die veelal gelegen waren op het platteland, en de steden, waar de norbertijnen hun agrarische surplussen verkochten, inkopen deden, onderhandelingen voerden, studeerden en hun

toevlucht zochten in geval van oorlog. Als zodanig vormt de keuze voor de vestiging van een hof in een bepaalde stad ook een indicatie van de aantrekkingskracht en centraliteit van de betreffende stad. De verspreiding van de stadshoven kan derhalve ook gebruikt worden als parameter bij het reconstrueren van steden-hierarchieën en de verschuivingen daarin⁶⁷. Tegelijk vormen de stadshoven ook een spiegel van het wedervaren en de ontwikkeling van de abdijen zelf, en van de voortdurende veranderingen in de verhouding tussen de abdijen en de (stedelijke) samenleving. In alle opzichten bevinden de norbertijner stadshoven zich op het snijvlak van abdij en stad.

Summary

The Premonstratensian abbeys were mostly located in the countryside and are often characterised as rural institutions. However, from an early date they developed many links with the cities, which was certainly the case in the Low Countries, an area experiencing a strong process of urbanisation during the late Middle Ages. In the contacts between the abbeys and the cities a crucial role appears to have been played by the houses ('hospicia' or 'mansiones') the abbeys owned in the cities for their own use. These houses, often of considerable size and splendour, fulfilled various functions for the abbeys, functions which developed over time. During the 12th-14th centuries the urban mansions were used mainly for storage, transport and marketing of food stuffs produced on the monastic lands, for instance on nearby granges. With the decline of direct exploitation and the rise of monetarised leasing, however, this function declined. Other functions came more to the fore, such as a base for purchasing goods on the urban market, and a place of residence for negotiations, study or political matters requiring a stay in the city. Also the urban mansions were used more and more as permanent residences, mainly for (retired) abbots. Especially during the religious troubles in the 16th century another function surfaced: that of urban refuge. Thus, these urban houses mirrored the manifold contacts between abbeys and cities, and also the changes these contacts underwent in time.

NWO/Universiteit Utrecht
Kromme Nieuwe Gracht 66
NL-3512 HL Utrecht

B.J.P. VAN BAVEL

⁶⁷ Cfr. R. KIEBLING, *Die Stadt und ihr Land*, pp. 313-314 en 322-323. Als zodanig hadden de stadshoven niet misstaan als parameter in R. VAN UYTVEN, *Brabantse en Antwerpse centrale plaatsen*, in: *Le réseau urbain en Belgique dans une perspective historique, 1350-1850* (Bruxelles, 1992) pp. 29-79, of P. STABEL, *Dwarfs among giants. The Flemish urban network in the late Middle Ages* (Leuven/Apeldoorn, 1997) pp. 237-269.